

สามัญลักษณ์ในบริบทตรรกศาสตร์แนวพุทธ The Three Characteristics in Buddhist Logic

วิจิตรา มธูรสาขณ

Wichitra Mathuraphasa

นักวิชาการอิสระ ด้านพุทธศาสนศึกษา

Independent Scholar (Buddhist Studies)

ณัฐพงษ์ มะลิซ้อน

Natthapong Malison

มหาวิทยาลัยราชภัฏพระนคร

Phranakhon Rajabhat University

E-Mail: Wichitra@gmail.com

วันที่รับบทความ (Received) : 8 มกราคม 2567

วันที่แก้ไขบทความ (Revised) : 25 มีนาคม 2567

วันที่ตอบรับบทความ (Accepted) : 26 มีนาคม 2567

บทคัดย่อ

บทความวิชาการนี้ศึกษาเกี่ยวกับสามัญลักษณ์ สิ่งที่ปิดบังไตรลักษณ์ แนวคิดเกี่ยวกับตรรกศาสตร์ และสามัญลักษณ์ในบริบทตรรกศาสตร์แนวพุทธ ดังนั้น จึงสรุปได้ว่า ไตรลักษณ์ แปลว่า ลักษณะ 3 ประการ ได้แก่ ความไม่เที่ยง ความเป็นทุกข์ และอนัตตา ความที่ทุกสิ่งไม่สามารถบังคับบัญชาให้เป็นไปตามความต้องการได้ เป็นความจริงสูงสุดที่มีความเป็นตรรกศาสตร์หรือมีความเป็นเหตุเป็นผลเป็นอย่างยิ่ง พร้อมทั้งไตรลักษณ์ทั้ง 3 นั้น ยังทำให้ผู้ที่ปฏิบัติตามด้วยความเข้าใจได้สามารถบรรลุถึงพระนิพพาน อันเป็นที่ดับความทุกข์ทั้งปวงและเป็นความสุขอย่างที่สุด ไม่ต้องเวียนว่ายตายเกิดอีก

คำสำคัญ : ไตรลักษณ์, ตรรกศาสตร์แนวพุทธ, พุทธปรัชญา

Abstract

This academic article investigates the common characteristics, the factors obscuring the Triple Gem, the concepts related to logic, and the common characteristics within the context of Buddhist logic. Hence, it can be summarized that the Tilakkhana, translated as the three characteristics, comprises impermanence, suffering, and non-self. These three characteristics represent the highest truth in Buddhist logic or causality, as everything cannot

be controlled or commanded according to one's desires. Furthermore, adherence to these three characteristics enables practitioners to achieve Nirvana, the ultimate cessation of all suffering and the highest form of happiness, without the need to undergo the cycle of birth and death again.

Keywords: Three Characteristics, Buddhist logic, Buddhist Philosophy

1. บทนำ

สามัญลักษณ์หรือพระไตรลักษณ์ เป็นสิ่งจำเป็นสำหรับผู้เจริญวิปัสสนากรรมฐาน ในการเจริญภาวนา เมื่อผู้ปฏิบัติเจริญสมถกรรมฐานจนจิตสงบแล้ว จะยกพระไตรลักษณ์ ได้แก่ อนิจจัง ทุกขัง และอนัตตา ขึ้นมาพิจารณาให้เห็นถึงความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และความไม่ใช่ตัวตน ที่จะยึดมั่นถือมั่น เพราะสรรพสิ่งทั้งหลายไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เพราะทนอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ มันต้องเปลี่ยนแปลง และสลายไปในที่สุด เมื่อเห็นตามสภาพที่เกิดขึ้นตามความเป็นจริงแล้ว ย่อมนำไปสู่ความเป็นพระอริยบุคคล จนกระทั่งสำเร็จเป็นพระอรหันต์ ซึ่งมีผลทำให้ไม่ต้องมาเวียนว่ายตายเกิดอีกต่อไป

2. หลักคำสอนในสามัญลักษณ์

สามัญลักษณ์เรียกอีกชื่อหนึ่งว่า พระไตรลักษณ์ แปลว่า ลักษณะที่เหมือน ๆ กันของสังขารทั้งปวง หรือลักษณะที่เสมอกันของสังขารทั้งปวง

ความหมายของพระไตรลักษณ์ มีดังนี้

1. อนิจจัง คือ ความไม่เที่ยง ความไม่คงที่ ความไม่ยั่งยืน ภาวะที่เกิดขึ้นแล้วเสื่อมและสลายไป
2. ทุกขตา คือ ความเป็นทุกข์ ภาวะที่ถูกบีบคั้นด้วยการเกิดขึ้นและสลายตัว ภาวะที่กดดัน ผืน หรือขัดแย้งอยู่ในตัว เพราะปัจจัยที่ปรุงแต่งให้มีสภาพเป็นอย่างนั้นเปลี่ยนแปลงไปจะทำให้คงอยู่ในสภาพนั้นไม่ได้ ภาวะที่ไม่สมบูรณ์มีความบกพร่องอยู่ในตัว ไม่ให้ความสมอยากอย่างแท้จริง หรือความพึงพอใจเต็มที่แก่ผู้อยากด้วยตัณหาและก่อให้เกิดทุกข์แก่ผู้เข้าไปอยากเข้าไปยึดด้วยตัณหาอุปาทาน
3. อนัตตา คือ ความไม่ใช่ตัวตน ความไม่มีตัวตนที่แท้จริงของมันเอง สิ่งทั้งหลายที่ประกอบด้วยปัจจัยต่าง ๆ ที่สัมพันธ์เกี่ยวเนื่องกัน เกิดดับต่อเนื่องกันไปตลอดเวลาไม่ขาดสาย จึงเป็นภาวะที่ไม่เที่ยง เป็นไปตามเหตุปัจจัยที่อาศัย ก่อให้เกิดความกดดัน ขัดแย้ง แสดงถึงความบกพร่องไม่สมบูรณ์ภายในตัวเอง ย่อมไม่มีตัวตนที่แท้จริง

สังขารทุกชนิดจะต้องตกอยู่ภายใต้ไตรลักษณ์ทั้งหมด คือ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และเป็นอนัตตา สรรพสัตว์ทั้งหลายตกอยู่ภายใต้กฎข้อนี้ ภายใต้กฎสามัญอันเดียวกัน ไม่มีใครพิเศษ คือ ไม่มีใครที่จะเที่ยง ไม่มีใครที่จะมีความสุขอยู่ตลอด และไม่มีใครที่จะเป็นตัวตน ลักษณะอย่างนี้ครอบคลุมสังขารทั้งหมด จึงเรียกว่าสามัญลักษณ์ คือ ลักษณะที่เหมือน ๆ กัน

พระพุทธองค์ทรงตรัสว่า พระองค์จะอุบัติ หรือไม่อุบัติก็ตาม สภาวะทั้งสามนี้ก็มีอยู่แล้ว ศาสดาบางท่านจะบอกว่า สิ่งเหล่านี้เป็นสิ่งที่ตนเองสร้างขึ้น หรือบัญญัติขึ้นมา เช่น โลกนี้พระเจ้าสร้างขึ้นมา แต่พระ

พุทธองค์ทรงตรัสว่า พระองค์จะตรัสรู้หรือไม่ตรัสรู้ จะเกิดหรือไม่เกิดก็ตาม สิ่งทั้งหลาย คือ สังขารทั้งปวง ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และเป็นอนัตตา ก็มีอยู่แล้ว

พระพุทธองค์ทรงตรัสในอัมมนิยามสูตร เป็นสูตรที่แสดงถึงสถานะที่แน่นอนของสิ่งทั้งหลาย อนึ่ง ในงานศพเมื่อพระจะสวดมนต์มักจะต้องสวด อัมมนิยามสูตร อัมมนิยามนี้หมายถึงธรรมะที่เที่ยงแท้ หรือกฎธรรมชาติ เรียกได้ 3 อย่าง คือ ธรรมจลิต คือ สถานะที่คงอยู่ของธรรมทั้งหลายเป็นแบบนี้ อัมมธาตุคือความตั้งอยู่ของธรรมเป็นแบบนี้เอง อัมมนิยามคือกฎของธรรมเป็นแบบนี้เอง

พระพุทธองค์ทรงตรัสไว้ว่า “ตถาคตเจ้าทั้งหลายจะอุบัติ หรือไม่อุบัติก็ตาม สัพเพ สงขารา อนิจจา สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง แล้วตรัสต่อไปว่า พระตถาคตเจ้าทั้งหลายจะอุบัติ หรือไม่อุบัติก็ตาม สัพเพ สงขารา ทุกขา สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์และตรัสต่อไปว่า พระตถาคตเจ้าทั้งหลายจะอุบัติ หรือไม่อุบัติก็ตาม สัพเพ ธมมา อนตตา ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา”

สิ่งที่น่าสังเกต คือ ตอนสุดท้ายพระองค์จะตรัสว่า ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา แต่ไม่ได้ตรัสว่า สังขารทั้งหลายเป็นอนัตตา ธรรมกับสังขารจึงไม่เหมือนกันทั้งหมด

สังขาร คือ สิ่งที่ถูกปัจจัย คือ จิต กรรม อุตฺ และอาหาร ประปรุง คือ ถูกเครื่องปรุงเหล่านี้ปรุงแต่งจึงก่อตัวขึ้นมาได้ เช่น ทุกคนนี้มีเหตุปัจจัยเกื้อหนุนขึ้นมามีเป็นมนุษย์ขึ้นมา จึงเรียกว่าสังขาร คำจำกัดความของสังขาร คือ “สิ่งใดเกิดขึ้น ตั้งอยู่ แล้วดับไป สิ่งนั้นเรียกว่า สังขาร” ส่วนคำว่า ธรรมทั้งปวงนั้น หมายถึง ธรรมทั้งที่เป็นสังขาร และวิสังขาร หรือทั้งสังขตธรรม ธรรมที่ถูกปัจจัยปรุงแต่ง คือ สังขารทุกชนิด รวมทั้งอสังขตธรรมคือธรรมที่ไม่มีปัจจัยปรุงแต่งคือวิสังขาร ได้แก่ พระนิพพาน

3. สิ่งที่ปิดบังหลักคำสอนเรื่องไตรลักษณ์

การที่เห็นพระไตรลักษณ์ไม่ชัดเจน เพราะมีสิ่งที่ปิดบังพระไตรลักษณ์อยู่ คือ สันตติ ความสืบเนื่องกัน บังอนิจจัง อริยาบถ การเปลี่ยนอริยาบถ บังทุกขัง ฆานสัญญา ความเป็นแห่ง หรือความเป็นก่อน บังอนัตตา

ความสืบเนื่องกันบังอนิจจัง เนื่องจากมีสันตติ ติดต่อกัน ที่จริงมันขาดเป็นช่วง ๆ เช่น จากวัยเด็กมาเป็นผู้ใหญ่จนถึงปัจจุบัน แท้ที่จริง วัยเด็กนั้นหายไปหมดแล้วที่เรามองเห็นว่าเหมือนคนคนเดียวกัน เพราะมีการสืบเนื่องติดต่อกันอยู่ เช่น เซลล์ต่าง ๆ เป็นต้น เราจึงเห็นว่ามันเที่ยง แต่ถ้ามันขาดสาย เราจะเห็นถึงความไม่เที่ยงทันที

ทุกขังถูกอริยาบถบังไว้คือการที่เราอยู่ในอริยาบถเดียนาน ๆ จะทำให้เกิดทุกข์ได้ เช่น นั่ง เดิน ยืน และนอน ดังนั้น การเปลี่ยนอริยาบถจึงทำให้ทุกข์หายไป

ความเป็นก่อนบังอนัตตา อนัตตา คือ ความไม่มีตัวไม่มีตนหรือความว่างเปล่า การให้เห็นอนัตตา เราต้องแยกร่างกายออกเป็น ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุลม และธาตุไฟ หรือแยกอาการ 32 ของร่างกายออก ก็จะเห็นว่ามันเหลือแต่พลังงาน ไม่มีตัวตนอย่างที่เข้าใจ

4. แนวคิดทั่วไปเกี่ยวกับตรรกศาสตร์

ตรรก คือ การพูดถึงเรื่องเหตุผล เป็นเรื่องจริง ตรรกวิทยา คือ กระบวนการของเหตุผล

ตรรกวิทยาทั่วไป คือ เป็นศาสตร์หาเหตุผล โดยการอนุมานจากสิ่งที่รู้

จุดหมายสูงสุดของตรรกศาสตร์ คือ การแสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ของความแท้จริง ซึ่งเคลื่อนไหวอยู่เสมอ

ตรรกศาสตร์แนวพุทธศาสนา คือ เกี่ยวกับความเข้าใจของมนุษย์ เพื่ออธิบายหลักธรรมของพระพุทธเจ้าหรือพระพุทธศาสนา ด้วยวิธีแห่งตรรกศาสตร์ หรือนำเอาตรรกศาสตร์มาช่วยในการอธิบายหลักธรรม เช่น พระไตรลักษณ์ และอริยสัจ 4 เป็นต้น ถือว่าเป็นตรรกศาสตร์

พุทธศาสนามีลักษณะเป็นคำสอนที่เป็นปฏิกฐานนิยม (Positivism) ลัทธิที่ว่าความมีเท่าที่ทดสอบพิสูจน์ทางวิทยาศาสตร์ หรือด้วยวิธีการทางวิทยาศาสตร์ถือกันว่า โอกุสต์ กอมส์ (Auguste Comte) นักปราชญ์ชาวฝรั่งเศส เป็นผู้ใช้ลัทธินี้ ท่านมีชีวิตอยู่ระหว่าง ค.ศ. 1798-1857

5. สามัญลักษณะในบริบทตรรกศาสตร์แนวพุทธ

ตรรกศาสตร์ เกิดในประเทศอินเดีย ในสมัยทำนทินนาคะ และธรรมกิริติ (มหายาน) เป็นการรับรู้ทางประสาทสัมผัส บางทีเรียกว่า ญาณตรรกศาสตร์ หรือตรรกศาสตร์ตามแนวญาณวิทยา เพราะเริ่มต้นด้วยกฎที่เกี่ยวกับความมีอยู่ของโลกภายนอก เป็นการสอบสวน พิจารณาความรู้สึกที่ถูกต้อง หรือหลักการที่ว่าด้วยความจริง และความผิดพลาด

พระพุทธเจ้าทรงใช้ตรรกศาสตร์ในบางโอกาสและที่จำเป็น ดังนี้ เพื่ออธิบายให้ผู้ฟังโดยฉับพลันรวดเร็ว เหมาะแก่เรื่องราวที่เกี่ยวกับบุคคล เป็นการตอบโต้ผู้ที่ก้าวร้าว เหตุและผล ผลบางอย่างไม่ได้มาจากเหตุ บางครั้งก็เป็นสิ่งเดียวกัน ไม่ใช่เป็นเครื่องมือในการแสวงหาความจริงสูงสุด

ในกรณีของสัตว์บุคคล สัตว์บุคคลนั้นประกอบด้วยขันธ 5 ย่อมแสดงให้เห็นว่าขันธทุกขันธไม่เที่ยงเมื่อไม่เที่ยงก็เป็นทุกข์ เป็นสภาพที่บีบคั้นแก่ผู้เข้าไปยึด เมื่อเป็นทุกข์ก็ไม่ใช่ว่าตน ที่ว่าไม่ใช่ตัวตนก็เพราะแต่ละอย่าง ๆ ล้วนเกิดจากเหตุปัจจัย ไม่มีตัวตนของมันเอง อีกประการหนึ่ง เพราะไม่อยู่ในอำนาจ ไม่เป็นของสัตว์บุคคลนั้นอย่างแท้จริง ถ้าสัตว์บุคคลนั้นเป็นเจ้าของขันธ 5 แท้จริง ก็ย่อมต้องบังคับบัญชาตัวเองให้เป็นไปตามความต้องการได้ และไม่ให้เปลี่ยนแปลงไปจากสภาพที่ต้องการได้ เช่น ไม่ให้แก่ ไม่ให้เจ็บป่วย ไม่ให้ตาย เป็นต้น

พุทธพจน์แสดงไตรลักษณ์ในกรณีของขันธ 5 มีตัวอย่าง ดังนี้ “ภิกษุทั้งหลาย รูป...เวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญาณ เป็นอนัตตา หากรูป... เวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญาณ จักเป็นอัตตา (ตัวตน) แล้วไซ้ มันก็จะเป็นไปเพื่ออาพาธ ทั้งยังจะได้ตามปรารถนาในรูป ฯลฯ ในวิญญาณว่า “ขอรูป...ขอเวทนา...ขอสัญญา...ขอสังขาร...ขอวิญญาณของเราจงเป็นอย่างนี้เถิด อย่าได้เป็นอย่างนั้นเลย” แต่เพราะเหตุที่รูป ฯลฯ วิญญาณ เป็นอนัตตา ฉะนั้น รูป ฯลฯ วิญญาณ จึงเป็นไปเพื่ออาพาธ และใคร ๆ ไม่อาจได้ตามความปรารถนา ในรูป ฯลฯ วิญญาณ ว่า “ขอรูป...ขอเวทนา...ขอสัญญา...ขอสังขาร...ขอวิญญาณของเรา จงเป็นอย่างนี้เถิด อย่าได้เป็นอย่างนั้นเลย” “ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายมีความเห็นเป็นไฉน?” “รูปเที่ยงหรือไม่เที่ยง?” (ตรัสถามทีละอย่าง จนถึง วิญญาณ) “ไม่เที่ยง พระเจ้าข้า” “ก็สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์ หรือเป็นสุข?” “เป็นทุกข์ พระเจ้าข้า” “ก็สิ่งใดไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรปรวนเป็นธรรมดา

ควรหรือที่จะเฝ้าเห็นสิ่งนั้นว่า นั่นของเรา เราเป็นนั่น นั่นเป็นตัวตนของเรา?” “ไม่ควรเห็นอย่างนั้น พระเจ้าข้า” “ภิกษุทั้งหลาย เพราะเหตุนั้นแล รูป...เวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญาณ อย่างใดอย่างหนึ่ง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน ทั้งภายในและภายนอก หยาบหรือละเอียด เลวหรือประณีต ทั้งที่ไกลและที่ใกล้ ทั้งหมดนั้น เธอทั้งหลายพึงเห็นด้วยปัญญาอันถูกต้อง ตามที่มันเป็นว่า “นั่นไม่ใช่ของเรา เราไม่ใช่นั่น นั่นไม่ใช่ตัวตนของเรา” (ส.ข. 17/127 –129/82-84)

ผู้เจริญวิปัสสนา จะต้องเห็นและเข้าใจพระไตรลักษณ์ แล้วนำมาพิจารณาให้เห็นตามความเป็นจริง พุทธศาสนาสอนถึงขั้นวิปัสสนาได้ก็เพราะมีพระไตรลักษณ์ ศาสนาในโลกที่สอนกันอยู่ ไม่มีศาสนาใดที่สอนถึงอนัตตา อย่างสูงก็เพียงสอนอนิจจังและทุกขัง ไม่อาจถึงอนัตตาได้ เมื่อไม่อาจถึงอนัตตา ก็ยังยึดมั่นในตัวตนอยู่ จึงไม่สามารถบรรลุอริยมรรคได้ พระอริยบุคคลจึงไม่มีอยู่ในศาสนาเหล่านั้น เพราะขาดปัญญา ขาดอริยมรรค

เหตุที่พระไตรลักษณ์ได้รับยกย่องให้เป็นพระ ทั้ง ๆ ที่ธรรมะอย่างอื่น ๆ เช่น อริยสัจ 4 หรือ มรรค 8 จะไม่มีคำนำหน้าว่า พระอริยสัจ 4 หรือ พระมรรค 8 เพราะถือว่าเป็นธรรมชั้นสูงมาก เหมือนพระนิพพาน สิ่งไหนที่สูงเราจะเรียกว่าพระ อนึ่ง ไตรลักษณ์นี้หากจะเรียกโดยไม่มีพระนำหน้าว่า “ไตรลักษณ์” ก็ได้ ไตรแปลว่า 3 ลักษณะก็คือลักษณะหรือหน้าตา จึงแปลว่า ลักษณะ 3 ประการ หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า สามัญลักษณ์ นั่นเอง

6. บทสรุป

พระไตรลักษณ์ แปลว่า ลักษณะ 3 ประการหรือเรียกว่า สามัญลักษณ์ หมายถึง ภาวะที่เกิดขึ้น ภาวะที่มีที่เป็นแก่สังขาร คือ สรรพสัตว์ทั้งปวงอย่างเสมอภาคกัน ไม่มียกเว้น ไม่ว่าสังขารนั้นจะมีชีวิตหรือไม่มีชีวิต ได้แก่ อนิจจลักษณะ ความไม่เที่ยง ทุกสิ่งในโลกย่อม มีการแปรเปลี่ยนไปเป็นธรรมดา ทุกขลักษณะ ความเป็นทุกข์คือมีความบีบคั้นด้วยอำนาจของธรรมชาติ ทำให้ทุกสิ่งไม่สามารถทนอยู่ในสภาพเดิมได้ตลอดไป และอนัตตา ความที่ทุกสิ่งไม่สามารถบังคับบัญชาให้เป็นไปตามความต้องการได้ เช่น ไม่สามารถบังคับให้ชีวิตยังยืนอยู่ได้ตลอดไป ไม่สามารถบังคับจิตใจให้เป็นไปตามความปรารถนาได้ เป็นต้น

จุดหมายสูงสุดของการปฏิบัติวิปัสสนาก็เพื่อบรรลุพระนิพพาน อันเป็นที่ดับความทุกข์ความเดือดร้อนทั้งปวงและเป็นความสุขอย่างที่สุด (บรมสุข) ไม่ต้องเวียนว่ายตายเกิดอีกต่อไป ในระหว่างที่ยังไม่บรรลุพระนิพพานชั้นอรหัตต์นั้น ย่อมมีความทุกข์ลดน้อยลง มีความสุขเพิ่มขึ้นตามขั้นของการปฏิบัติ รวมทั้งมีภพชาติดีขึ้นประณีตขึ้นอีกด้วย

เป็นแนวทางในการปฏิบัติวิปัสสนา ผู้เจริญวิปัสสนาจะต้องเห็น และเข้าใจในพระไตรลักษณ์ตลอดสาย ได้แก่ ความไม่เที่ยง ความเป็นทุกข์ และความไม่ใช่ตัวตน การปฏิบัติวิปัสสนา สามารถทำให้ผู้ปฏิบัติมีจิตบริสุทธิ์เป็นขั้น ๆ เรียกว่า “บรรลุมรรคผล” ความบริสุทธิ์ของจิตมี 4 ขั้น ดังนี้ 1. โสดาปัตติมรรค ละสังโยชน์ได้ 3 ข้อ คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา และสีลัพพตปรามาส 2. สกทาคามิมรรค ทำให้ราคะ โทสะ โมหะ เบาบางลง 3. อนาคามิมรรค ละสังโยชน์ได้ 5 ข้อ (เพิ่มกามราคะและภวัฏฐะ) 4. อรหัตตมรรค ละสังโยชน์เพิ่มอีก 5 ข้อ ได้แก่ รูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะและอวิชชา เป็นขั้นที่จิตบริสุทธิ์สิ้นเชิงปราศจากกิเลสคือโลก โกรธ

หลงทั้งปวง เรียกว่าพระอริยบุคคลคือบุคคลผู้ประเสริฐ เพราะเป็นผู้มีจิตใจพัฒนาแล้ว เป็นผู้มีจิตบริสุทธิ์เหนือ
ปุถุชนคนสามัญ

บรรณานุกรม

จิตวณโณ ภิกขุ. **วิปัสสนาภาวนา**. (2549). กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย.

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต). (2552). **พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยายความ**. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์
บริษัท สหธรรมิก จำกัด.

พระมหาสมณวินทร์ ปุริสสุตฺโตโม (ดร.). (ม.ป.ป.). **เอกสารการบรรยายวิชาตรรกศาสตร์แนวพุทธ**. ม.ป.ท.